

*Кириленко Н. І.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри української мови і літератури**Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка**Владимирова В. М.,**кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури**Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка*

ГЕНІЙ У ФАКТОРІ ЧАСУ: ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧО-КРИТИЧНИЙ ДИСКУРС ТВОРЧОЇ ПОСТАТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – XX СТ.

Анотація. Статтю присвячено дослідженню поетичного феномена Тараса Шевченка в літературно-критичній думці в другій половині XIX – XX ст. Творчий феномен Тараса Шевченка продовжує активно породжувати системи наукових інтерпретацій, а часова дистанція тільки сприяє глибшому осягненню магічної сили образного світу текстів, спростуванню часом стійких стереотипів, наукових суджень і оцінок.

Наголошено, що П. Куліш одним із перших вказав на природу геніальності поетового таланту. Критик часто вдавався до апологетичних оцінок доробку поета, неодноразово підкреслював духовну суть його творів, однак глибини творчої індивідуальності розглядав крізь призму своєї концепції, із позицій власної радикальної історіософії не завжди сприймав гостроту психологічного й соціального конфлікту у творах.

Дослідницький доробок наступників поглиблював знання про онтологічні глибини та духовний потенціал творів генія. Подальші дослідники по-своєму доповнювали шевченкознавчу науку, в різні періоди вдавалися до розгерметизації текстуального простору. Шевченкознавство прямо чи опосередковано зазнавало ідеологічних втручань і вдавалося до створення стереотипів. Постає Т. Шевченка ще в другій половині XIX ст. сакралізувалася в усній народній творчості та свідомості читачів, а трохи пізніше набула рис месіанства. У другій половині XX ст. класично-міфологічний погляд на творчість поета та природу його таланту запропонували Гр. Грабович і О. Забужко. Кожна літературна епоха продукувала свій образ поета, в його геніальності прагнула віднайти відповіді на духовні запити свого часу. Так з'являлися стереотипи, що існували не одне десятиліття, в основі яких домінувала сакралізація чи профанація образу поета-генія.

Сучасні міфологічні підходи до творчості Т. Шевченка суттєво доповнили розуміння геніальної природи таланту поета, що вперше констатував ще П. Куліш, проте остаточно її не вичерпали.

Ключові слова: творчий феномен, літературознавчий дискурс, геніальність, літературна критика.

Постановка проблеми. Творчий феномен Т. Шевченка продовжує активно породжувати системи наукових інтерпретацій, а часова дистанція тільки сприяє глибшому осягненню магічної сили образного світу текстів, спростуванню часом стійких стереотипів, наукових суджень і оцінок. Визнавав геніальну природу творчого таланту, вивчав його тексти ще в середині

XIX ст. його сучасник П. Куліш. Судження про Т. Шевченка в його літературознавчо-критичному дискурсі стали визначальними для П. Куліша як професійного літературного критика і не втратили актуальності й нині. Чимало акцентів його літературно-критичної теорії дивують проникливістю та стали основою сучасної шевченкознавчої науки. Крім цього, кожна літературна епоха продукувала свій образ поета, у його геніальності прагнула віднайти відповіді на духовні запити свого часу. Так з'являлися стереотипи, що існували не одне десятиліття, в основі яких домінувала сакралізація чи профанація образу поета-генія.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед учених, які приділяли увагу дослідженню феномена геніальної творчої особистості Т. Шевченка, варто назвати таких: М. Жулинський, М. Бондар, М. Наєнко, О. Забужко, Г. Сивокінь, В. Смілянська, В. Пахаренко та ін. Через стрімкий розвиток шевченкознавства цей список відомих науковців можна було б ще значно продовжити багатьма іменами молодих дослідників, які роблять упевнені кроки в літературознавчій науці.

Мета статті полягає в тому, щоб стисло схарактеризувати системи інтерпретацій геніальної постаті Т. Шевченка, сприйняття феномена його художніх текстів дослідниками різних літературних епох.

Виклад основного матеріалу. Одним із перших, хто визнав геніальність Т. Шевченка, був П. Куліш. Варто зауважити, що на час виходу друком перших творів Т. Шевченка він перебував у Києві, слухав лекції в університеті св. Володимира, активно займався фольклористичною діяльністю, в дусі романтизму пробував себе як прозаїк-початківець. Із «Жизні Куліша» можна дізнатися про його знайомство з Т. Шевченком, що припало на літо 1843 р., а вже через рік П. Куліш писав йому вже в Петербург: «Коханий земляче! Спасибі за книжечку – «Тризну». Дещо в її промовляє до самого серця. Ще жду «Гамалі», «Кобзаря» і «Гайдамак» [10, с. 253].

Пізніше П. Куліш детальніше опише своє творче зближення з поетом так: «Ще годів зо три чи за чотири до своєї сумної епохи українська пісня й усна словесність народу українського надихнули молоді уми в Києві, давала духовним силам її піднятися із занепаду, а тим самим нівечила її спасенною думкою – видвинути свою націю з темряви... Серед сеї благодатної молодіжі з'явився Шевченко, з голосним плачем своїм по нещасній долі земляцькій, і заспівав перед небожатами:

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?..

Спів сей був для неї воістину гуком воскреслої труби архангела. Коли говорено коли-небудь по правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом у чоловіка засвітився полум'яний язик, то се було тоді в Києві» [6, с. 359].

Додамо, що спілкування обох митців було часом непротим, емоційно-динамічним, проте поетичні тексти Т. Шевченка стали, без сумніву, значущим фактором духовно-творчого зростання й самого П. Куліша, і не тільки його, а й патріотично налаштованої молоді того часу, про що свідчить наведене нами вище образне висловлювання.

П. Куліш – один із перших, хто не тільки констатував геніальність поетичного таланту Т. Шевченка, а й зауважив загальнослов'янський масштаб його творчості, виголосив низку важливих літературознавчо-критичних міркувань, що засвідчують глибоку проникливість його як першого професійного літературного критика. Зокрема, зафіксовано висловлювання П. Куліша про цикл «В казематі», поеми «Наймичка», «Мар'яна-черниця», «Москалева криниця», «Неофіти», а також російськомовні повісті. Є списки Шевченкових творів рукою П. Куліша – «Псалми Давидові», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «В казематі», «Лілея», «Марку Вовчку» та ін. В одному з листів до О. Огоновського він згадує про редагування «Наймички» та «Неофітів», зокрема повідомляє: «... шкода, що погинули такі автографи, як «Наймичка» і «Неофіти» Шевченка, котрі я повикінчував і подомальовував, як і «Сіру кобилу». Тепер би й мені самому хотілося подивитися, як вони вийшли... від авторів» [1, с. 294].

Додамо, що П. Куліш у цей час активно виступав як історик, літературний критик і вибудовував засади «етнографічної та історичної істини», концептуальним поняттям якої стали міркування про «дух народу». У його науковій концепції він поставив як жива субстанція, «організм», існування якого мало трансцендентну мету. Подібні ідеї вже транслювали такі європейські письменники, як Й. Гердер, Ф. Шеллінг та ін. У дискурсі «етнографічної та історичної істини» головну роль відігравала така концепція: поет відступає на другий план перед колективним генієм народу, налаштовується на його духовні запити, іноді стає посередником, медіумом, через якого вповідає себе «дух народу». Пізніше митець відійде від ідеї повного підкорення творчої індивідуальності міфічному «духові народу», але все ж твердитиме: «Наш Гомер не Шевченко, а народ: всі ми вкупі з Шевченком ласуємо тільки останками від його великого пируння» [5, с. 508].

У журналі «Основа» П. Куліш активно виступає як літературний критик, пропонує читачам «Обзор украинской словесности», що складається з чотирьох розділів, а в альманасі «Хата», російськомовних виданнях з'являються нариси про Г. Квітку-Основ'яненка, Є. Гребінку, Марка Вовчка.

Усе ж творчості Т. Шевченка критик дає найвищу оцінку, вважає його вершиною тодішньої української літератури, констатує в ній виняткове місце, бо «уся сила і вся краса нашої мови тільки йому одному відкрилася» [7, с. 552].

Фахова думка П. Куліша була важливою для поета, особливо в період після багаторічного заслання. Під час тимчасового перебування в Нижньому Новгороді Т. Шевченко,

отримавши кілька томів журналу «Русская беседа», навіть із деякою недовірою сприймає відгук П. Куліша про його творчість і занотовує в «Щоденнику» такий запис: «В епілозі к «Черной раде» П.А. Кулиш, говоря о Гоголе, Квитке и о мне грешном, указывает на меня, как на великого самобытного народного поэта. Не из дружбы ли это?» [10, с. 253].

Т. Шевченко мав усі підстави довіряти П. Кулішу, знаючи його принципівість, вибагливість і безкомпромісність. Його запис у «Щоденнику» від 18 березня 1858 р., принаймні, про це красномовно свідчить: «Кончил переписывание или процеживание своей поэзии за 1858 год. Жаль, что не с кем толково прочитать. Михайло Семенович в этом деле мне не судья. Он слишком увлекается. Максимович – тот просто благоговееет перед моим стихом. Бодянский тоже. Нужно будет подождать Кулиша. Он хоть и жестоко, но иногда скажет правду; зато ему не говори правды, если хочешь сохранить с ним добрые отношения» [10, с. 254]. Як бачимо, поет по-особливому дорожив безкомпромісністю П. Куліша, однак варто зазначити певну напругу в їхніх стосунках у питанні можливості редакторського втручання в художні тексти Кобзаря, привнесення в них певних купюр.

Ще з 40-х рр. і аж до 90-х рр. критик постійно наголошував на тому, що поезія Кобзаря є, на його переконання, найяскравішим виявом українського народного духу, а «душа поезії нашої народної неписьменної стала душою його музи. Широко він обійняв Україну з її могилами кривавими, з її страшною славою і співану народну річ обернув на живопис того, що було і єсть на Україні. Його устами, – констатував П. Куліш по смерті поета, – весь наш народ заспівав про свою долю: тим його слово голосною луною розляглося усюди, де лилась наша, де лежать наші кості, – усяке серце од його співу стрепенулося... Як йому самому пісня народна дала тон до високої речі, так і він дав нам усім праведний тон, як нам своє діло строїти. Високо над нами підняв Шевченко поетичне світло своє – і стало видно по всій Україні, куди з нас кожен мусить простувати» [7, с. 258].

Становлення нової української літератури П. Куліш вважав одним із найголовніших об'єктів дослідження науковців, про що зауважував на сторінках альманаху «Хата». «Українська словесність, – писав він, – діло велике: се нове слово між народами, котре на те й явилось, щоб якось інше, не по-давньому, людський розум повернути» [5, с. 504]. Не оминає він і постать Т. Шевченка, наголошуючи на тому, що «тільки одна народна поезія для нього і для всіх нас стоїть за віковичний взір, да й народної поезії ніхто не зачерпнув так зглибока, як Шевченко» [5, с. 505]. Критик неодмінно вказує на органічний зв'язок Шевченкової поезії з глибинами народного духу та єдність із його первинною художньою формою – народною пісенною словесністю.

Усну народну творчість критик бачить надійним носієм і виявом національної самобутності, а поезію Т. Шевченка – прямим і повновладним її спадкоємцем. Судження П. Куліша про народні витоки Шевченкової геніальності знаходимо в листі до Т. Шевченка від 25 липня 1846 р.: «Самое мужественное из Ваших призведений в «Кобзаре», самое оконченное и самое народное по складу и простоте есть «Тарасова ночь» (без пропусков)» [10, с. 116]. Ще за життя поета з'являються друком Кулішеві огляди: «Об отношении малороссийской словесности к общерусской» (епілог до «Чорної ради»), «Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги

«Народні оповідання Марка Вовчка», «Предисловіе издателя» до публікації поеми «Наймичка» в «Записках о Южной Руси»), «Передне слово до громади» (вступна стаття альманаху «Хата»), в яких Т. Шевченко поставав як народний поет, генетично пов'язаний із народно-поетичною словесністю.

Наприкінці XIX ст. канонізується образ «поета-борця», «батька Тараса», підпорядковується ідеологемам народництва, просвітницьким завданням літературних текстів загалом. В епоху кризи культурництва вивчення творчого надбання поета набуває нових імпульсів, можна стверджувати, радикально розширюються рамки самого сприйняття, підсилюється акцент метафізичності Т. Шевченка, хоча страдницько-пророча місія літературного генія нікуди не зникає, а лише відходить дещо на задній план.

У 20–30-х рр. XX ст. шевченкознавчі студії активно розвиваються, однак на зміну народницькому дискурсу з'являється більшовицький із притаманними йому ідеологічними штампами та гаслами класової боротьби пролетаріату. Тому доробок поета пробують активно підлаштувати до завдань соціалістичного будівництва та комуністичних ідеалів, формувати в читачів образ революціонера-демократа, речника народних бунтів і революцій. Крім цього, народницький дискурс продовжує представляти поета з точок зору ідеологем народності та просвітництва.

Постать Т. Шевченка ще в другій половині XIX ст. сакралізувалася в усній народній творчості та свідомості читачів, а трохи пізніше набула рис месіанства. Сучасна дослідниця О. Забужко констатує, що месіанство можна пояснити переходом нації від доби християнства до часів національно-секулярного світобачення. «Саме українство, – зауважує дослідниця, – <...> попервах мислиться як сакральна духовна єдність <...> образ жертвовного Христа тьмяніє перед образом жертвовної України, якою вона постала з Шевченкової історіософії, і не випадково «Кобзар» робиться без перебільшення національною Біблією» [3, с. 31].

Сучасні міфологічні підходи до творчості Т. Шевченка суттєво доповнили розуміння геніальної природи таланту поета, про що вперше констатував ще П. Куліш, проте остаточно її не вичерпали, бо «чим більше назбирується біографічних матеріалів, документів про поета, чим детальніше аналізуються найдрібніші нюанси його творів, тим далше від нас він відсувається, тим неспівмірною здається його роль у порівнянні з оцінками критиків» [2, с. 24]. Гр. Грабович із міфологічних позицій запропонував цікаві психоаналітичні міркування про глибинний код, через який оприявнює себе поет і створює унікально символічний «міф України».

Варті уваги міркування сучасного дослідника В. Пахаренка, що Т. Шевченко «не просто талант – планетарний геній... Людині-генієві притаманні усі ті ж якості, що й талантові, тільки вияв їх незрівнянно потужніший. Геній значно глибше, порівняно з іншими людьми, відчуває світ духовний, космічну гармонію, сенс буття. У нього принципово інша, аніж у пересічної матеріально-прагматичної людини, система координат, шкала вартостей, він адекватніше сприймає буття, розуміє закони Всесвіту. Тому, закономірно, геній виривається за рямця інтересів, традицій, поглядів, порядків свого середовища і навіть часу» [9, с. 22].

Таким чином, наукові дослідження поетичної геніальності Т. Шевченка не припиняються, а отримують усе нові й нові

імпульси, у свій арсенал учені залучають найновіші методології, міфологічні теорії, елементи психоаналітики й т.п., а геніальний універсум поетичних текстів Т. Шевченка лише породжує нові питання й лише незначним чином наближає нас до істини.

Висновки. Геніальна творча постать Т. Шевченка визначила характер творчості багатьох письменників XIX – XX ст. і закономірно впродовж довгого проміжку часу зазнавала різних літературознавчо-критичних інтерпретацій, що відкривало нові перспективи наукового вивчення.

Шевченків художній універсалізм уперше пробував окреслити П. Куліш. У його літературознавчих працях неодноразово зустрічаємо такі формули, як «народний дух», «творящий дух народу», що найповніше, на його міркування, розкрили себе у творчості Т. Шевченка. Критик часто вдавався до апологетичних оцінок доробку поета, неодноразово підкреслював духовну суть його творів, однак глибини творчої індивідуальності розглядав крізь призму своєї концепції, із позицій власної радикальної історіософії не завжди сприймав гостроту психологічного й соціального конфлікту у творах. Дослідницький доробок наступників поглиблював знання про онтологічні глибини та духовний потенціал творів генія. Спроби розгерметизації текстуального простору прямо чи опосередковано зазнавали ідеологічних втручань і стереотипів, зокрема в часи соціалістичного реалізму творчість великого генія була вконструйована в офіційно-більшовицький дискурс.

У другій половині XX ст. класично-міфологічний погляд на творчість поета та природу його таланту запропонували Гр. Грабович і О. Забужко. Як бачимо, духовна еволюція українців постійно й нерозривно пов'язана з творчістю Т. Шевченка, сакральність образу поета-пророка розкривається щоразу по-новому, і його десакралізація ще далека від вичерпності.

Література:

1. Возняк М. Куліш як інформатор галицького історика літератури. *Життя і революція*. 1927. № 2. С. 294.
2. Грабович Гр. Шевченко як міфотворець. Київ : Радянський письменник, 1991. 211 с.
3. Забужко О. Шевченків міф України. Київ : Факт, 2006. 48 с.
4. Куліш П. Життя Куліша. *Твори: у 2 томах*. Київ : Наукова думка, 1998. Т. 1. 752 с.
5. Куліш П. Передне слово до громади. *Твори: у 2 томах*. Київ : Дніпро, 1989. Т. 2. 552 с.
6. Куліш П. Історичне оповідання. *Твори: у 2 т.* Київ : Наукова думка, 1998. Т. 1. 752 с.
7. Куліш П. Слово над гробом Шевченка. *Твори: у 2 томах*. Київ : Дніпро, 1989. Т. 2. 552 с.
8. Листи до Тараса Шевченка. Київ : Наукова думка, 1993. 375 с.
9. Пахаренко В.І. Незбагнений апостол. Черкаси : Брама-ІСУЕП. 1999. 296 с.
10. Шевченко Т. Журнал. *Твори: у 3-х т.* Київ : Наукова думка, 1961. Т. 3. 476 с.

Kyrylenko N., Vladymyrova V. Genius in temporal factor: literary and critical discourse in creative personality of Taras Shevchenko in second half of 19th – 20th centuries

Summary. The paper explores poetical phenomenon of Taras Shevchenko in literary and critical discourse during second half of 19th – 20th centuries. Creative phenomenon of Taras Shevchenko continues to actively generate systems of scientific interpretations, and temporal distance encourages

more profound comprehension of magical force of figurative world of texts, refuting stable stereotypes, scientific arguments and valuations by time.

It is emphasized that P. Kulish was among the first to reveal the nature of genius of the poet's talent. The critic used to give apologetic evaluations to the poet's works, repeatedly highlighting spiritual essence of his works, but looked at the depth of creative individuality through the realms of his own conception rooted in his radical historiosophy, he did not perceive the severity of psychological and social conflict in Shevchenko's works.

Research works of other literary critics deepened the knowledge on ontological depths and spiritual potential of the genius's works. Further enquiries supplemented the Shevchenko studies in their own ways, attempting to reveal textual space in different ways throughout various periods. Shevchenko studies encountered either direct or

indirect ideological intrusions and suffered from creation of stereotypes. Shevchenko as a figure remained sacralized in folklore and readers' consciousness during the second half of the 19th century and later acquired a character of messiah. In the second half of the 20th century G. Grabovych and O. Zabuzhko suggested classical mythological view on the poet's work and nature of his talent. Every literary epoch produced its own image of the poet in his geniality, strived to find answers to spiritual demands of time. Thus, the stereotypes were created, which existed throughout decades and were based on sacralization or profanation of the poet-genius image.

Contemporary mythological approaches to Shevchenko's works completed the understanding of genius nature of the poet's talent, which was first constated by P. Kulish, but still was not revealed it in its entirety.

Key words: creative phenomenon, literary discourse, genius, literary criticism.